

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA

QƏZƏNFƏR KAZIMOV*

AŞİNA VƏ AZƏRBAYCAN

“Hadisələr arasındakı əlaqəni aşkara çıxaran tarixçinin işi hadisələrin mövcudluğunu müəyyənləşdirən filoloq-şərqşünasın işinin qurtardığı yerdə başlanır”.

*Lev Qumilyov**“Qədim türklər”, s.118*

“Bir də, ümumiyyətlə, xalqın tarixini istisnasız şəkildə onun əleyhdarının mövqeyindən öyrənmək olmaz”.

*Lev Qumilyov**“Qədim türklər”, s.106*

Bizim dilçi və tarixçilərin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Mərkəzi Asiyada Böyük Türk Xaqanlığı (eramızın V-VIII əsrləri) dağıldıqdan sonra Oğuz tayfaları XI əsrdən başlayaraq tədricən Azərbaycana daxil olmuş, XIII əsrin birinci rübünün sonlarında gələn monqolların köməyi ilə Şimali Azərbaycan ərazisindəki ləzgidilli, Cənubdakı irandilli əhalini assimilyasiyaya uğradaraq türkləşdirmişlər. Bu cür düşüncə, yəni Şimali Azərbaycan əhalisinin ləzgidilli, Cənubun irandilli, türklərin isə assimilyasiya nəticəsi və gəlmə olduğu barədə fikir qəsdən və türkə yaramaz münasibətlə də bağlı ola bilər. Amma bizim fikrimizcə, bu, hər şeydən əvvəl, savadsızlıqla, bəşər tarixinə, bəşərin inkişaf yoluna bələd olmamaqla bağlıdır. Hələ də bir çoxları nəzərə ala bilmir ki, bəşərin doğuluşu Ön Asiya–Aralıq dənizi hüduqları ilə bağlıdır – vahid dil, ulu insan burada doğulmuş, Yer üzünə buradan yayılmışdır. Ulu dil tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərə burada parçalanmışdır. Türklər Ön Asiyanın əzəli və əbədi sakinləri olmaqla yanaşı, şimala, şərqə və qərbə buradan yayılmışlar. Hindavropalılar da Yer üzünə buradan yayılmışlar, samilər, qafqazdillilər və başqaları da. Türk qolunun bir hissəsi Ön Asiyadan ayrılıb Şərqə getdikdən sonra monqolları, tunqusları, yaponları, koreyalıları və lap elə çinliləri də doğurmuşdur. Nə üçün Ön Asiyada türk var, monqol yoxdur, türk var, çinli yoxdur? Deməli, mezolitdən sonrakı dövrlərdə Şərqə üz tutan əhali uzaq ərazilərdə bir-birindən təcrid olunaraq parçalanma prosesini minilliklər ərzində davam etdirmiş, yeni nəsillər əmələ gətirmişdir.

Bu, belədir və dəqiq tarixi prosesdir. Bizim araşdırdığımız məsələ isə nisbətən konkretir: Böyük Türk Xaqanlığını yaradan, onun başında duran “500 evlik Aşina

* AMEA, Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor

ailəsi” – Bunun kağanın, İstəminin qəbiləsi e.ə. I minilliyin sonlarında Çinin şimalına və oradan Altaya Azərbaycandan getmişlər. Bu fikir özlüyündə çox mühüm tarixi hadisənin izahından ibarət olub, aşinalıların adət-ənənələri, ictimai-siyasi görüşləri, dini baxışları, mif və totemləri və xüsusilə onların dilində işlənən ictimai-siyasi leksikanın köməyi ilə təsdiq olunur.

Qədim misilsiz abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyini qeyd etdik. Hətta 1500 illiyinə də cürət etmədik. Bu və ya digər bir halda dastanın daha qədim olduğunu söylədikdə yüz yerdən “əsas” soruşulur və naşı gözlər dərhal hücumu keçirdi. Budur, e.ə.XIII əsrin hadisələrindən bəhs edən Homer poemaları “İliada” və “Odyssey” ilə müqayisələr göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” Homerin yaşadığıdır və bu cəhət o qədər zəngin faktlarla təsdiq olunur ki, təkzibi heç cür mümkün deyil. Troyalıların türk, Troyanın türk şəhəri olduğunu göstərən faktlar isə misilsizdir.

Düşünürük ki, hörmətli oxuculara təqdim etdiyimiz bu iki kiçik yazı ümumtürk tarixinin düzgün tədqiqi üçün həqiqi tarixçilərə kömək olacaqdır.

Bizim “Azərbaycan dilinin tarixi” [bax: Kazımov: 2003] əsərimizin meydana çıxmasını şərtləndirən amillərdən biri dünya tarixinin verdiyi faktlar və arxeoloji materiallar əsasında insanın Yer üzünə Ön Asiyadan yayıldığını xatırlatmaq idi. Bu cəhətin düzgün dərk olunması ilə dünya tarixinin tədqiqinə dair bir çox yanlış konsepsiyalar təbii şəkildə öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Biz həmin ideya əsasında türklərin şərqi, şimala və qərbə Ön Asiyadan yayıldığını bir daha faktlaşdırmış olduq. Tədqiqatçılar əksəriyyət etibarilə türk tayfalarını Orta və Mərkəzi Asiya ilə bağlamağa çalışmış və bir çoxları başqa cür düşünməyi ağıllarına belə gətirməmişlər. Lakin bəşər tarixi aydın şəkildə sübut edir ki, miqrasiyalar mezolitdə Ön Asiyadan və Aralıq dənizi hüduqlarından başlamış, insan yer üzünə Avropanın, Afrikanın və Asiyanın qovuşduğu bu ərazidən yayılmışdır. Sonralar əks miqrasiyalar da olmuşdur. Bunlar qeyd etdiyimiz kitabda bizim tərəddüdsüz qənaətimizdir və bu barədə artıq söz söyləmək fikrində deyilik.

Bu məqələdə isə bizi bir neçə sual maraqlandırır: nə üçün bütün türk xalqlarının adı var, lakin yalnız bizim dilimiz keçən minillik ərzində “türk dili” adlanmışdır? “Türk” adı harada və bizə məlum olan tarixin hansı dövründə meydana çıxmışdır? Böyük türk xaqanlığının – o xaqanlıq ki, çin imperatorlarını “cənubdakı bizim uşaqlar” adlandırırdılar [Rəcəbli: 2001, s.3] – əsasını qoymuş köçəri Aşına tayfası ilə Azərbaycan əlaqələri barədə nə demək olar? Bu suallara cavab vermək üçün Lev Qumilyovun “Qədim türklər” əsərindəki faktlar bizim üçün müqayisə mənbəyi olmuşdur.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, böyük türk xaqanlığının əsasını qoymuş “500 evlik Aşına ailəsi və bu ailənin rəhbərlik etdiyi, öz arxasınca apardığı türklər Qumilyovun əsərində aşinalıların o dövrdə adlandığı kimi “türküt adlandırılmış və bununla Orta və Mərkəzi Asiyadakı başqa türk tayfalarından fərqləndirilmişdir.

Əvvəlcə, “500 ailəlik Aşına tayfasının öz əcdadları barədə əfsanələrinə diqqət yetirək. Şəcərələrin öyrənilməsi, Qumilyovun yazdığına görə, ən qədim zamanlardan

Mərkəzi Asiya xalqları üçün səciyyəvi olmuşdur. Həm də maraqlıdır ki, həmin xalqlar bu və ya digər vəhşi heyvanı öz nəsillərinin banisi saymışlar. Məsələn, "...tibetlilər erkək meymunu və diş rakşası (meşə ruhu), monqollar boz qurdu və maralı, telelər canavarı [Qumilyov: 1993, s.30]. Buradan aydın göründüyü kimi, monqollar, telelər və türklər qurdu (canavarı) və maralı öz əcdadları hesab etmişlər.

Maral sonrakı hadisədir – Sibir çölləri ilə bağlıdır və türklərdə həlledici əhəmiyyətə malik deyildir. Qədim türklərin bayrağında daim qızılı rəngli qurd başı təsvir edilmişdir. Qumilyov bu məqamda *серый волк, волк* və *волчица* sözlərini işlətməmişdir [Qumilyov: 1993, s.22]. Monqolların, telelərin boz qurda, türklərin diş canavara tapınması elə bir fərq yaratmır. Deməli, bu xalqların əfsanəvi əcdadı bir olmuşdur. Bu birlik onların kök birliyindən irəli gəlir. Türklərin və monqolların bir kökdən olduğuna heç kim şübhə etmir, lakin onlardan hansının hansından ayrıldığı barədə mübahisə hələ də davam etməkdədir.

Tobalıların (çinlilərin) Şimali Çinin fəthi zamanı tabe etdikləri tayfalar içərisində "beş yüz Aşina ailəsi" də qeyd olunur. IV əsrdə hunların və syanbilərin (monqolların) çinlilərdən aldıkları Şensi əyalətinin qərb hissəsində məskunlaşmış bu ailə "müxtəlif tayfaların qaynayıb-qarışmasından" yaranmışdı. [Qumilyov: 1993, s.30] Türküt əhalisinin "...etnik mənşəyi müxtəlif idi, lakin öz aralarında hamısı kiçik tələffüz fərqi olan ümumi türk dilində danışdılar. Onlar bir "budun" - xalq təşkil edirdilər, lakin bu söz "etnos" deyil, daha çox "demos" anlayışına yaxın bir mənada işlənirdi. Çünki "budun" "bəylər"ə qarşı qoyulurdu" [Qumilyov: 1993, s.72]. Müəllif bunu "türk bəglər budun" - "türk bəylərinin xalqı" ifadəsi ilə düzgün əsaslandırmışdır. Bu sözlər də göstərir ki, əslən türk olan hunlar və monqollar özlərini bir-birinə daha yaxın saymaqla çinlilərə qarşı birlikdə mübarizə aparmışlar.

Şensi vilayətinin qərbindəki Xesidə yerləşən aşinalılar həmin ərazinin işğalı zamanı tobalıların (çinlilərin) təbəliyini qəbul etməmiş, Altayın mərkəzi hissəsinə köçmüş, uzun müddət səssiz-səmirsiz yaşamış, sonralar jujanların vassalı olduqlarını elan etmişlər. Çin mənbələri onların bu vaxta qədər "mağarada" yaşadıklarını qeyd etmişlər. "Mağara" Altayın mərkəzində yerləşmişdi. Maraqlıdır ki, adi dağ dərəsi "Suyşu"da (Çin mənbəyi) "mağara" adlandırılmışdır [Qumilyov: 1993, s.96]. Beləliklə, Aşinanın "500 ailəsi", gələcək əyanlar V əsrdə Ordosdan köçüb artıq türkdilli əhalinin yaşadığı Altayın cənub ətəklərində məskən salmalı olmuşlar [Qumilyov: 1993, s.93].

Qumilyovun qeydlərinə görə, türküt xalqı bu dövrdə yeni keyfiyyətlər qazanır, Altay dağlarına qovulduqdan sonra davakar köçəri heyvandarlardan azadlıqsevər, oturaq həyat keçirən heyvandarlara çevrilirlər [Qumilyov: 1993, s. 208].

Qumilyov yazır: "Həmin tayfa birləşməsi (müəllif Aşinalıları bir neçə tayfanın qarışığı sayır – Q.K.) ilkin dilinin necəliyindən asılı olmayaraq, V əsrdə o, tarix səhnəsinə qədəm qoyanda dövrün tayfalararası ünsiyyət vasitəsi olan syanbi – yəni qədim monqol dili tayfaların hamısı üçün anlaşılıq idi. Bu, komanda, bazar, diplomatiya dili idi. Bu dildə *Aşina nəsli 430-cu ildə Qobinin şimal həndəvərinə köçmüşdü*" [Qumilyov: 1993, s.31].

Göründüyü kimi, müəllif monqol dilinin üstünlüyünü, tayfalararası ünsiyyət vasitəsi olduğunu göstərir. Bu, ağlabatan deyil, aşinalıların məhz bu dildə – monqol di-

lində Qobinin şimal hündəvərinə köçdüyü barədə fikir elmi əsası olmayan fikirdir. Ola bilər ki, belə bir dövrdə monqollar və türklər təzə təcrid olunduqları üçün bir-birini asan anlamışlar. Lakin Aşina tayfasının monqol dili ilə Qobinin şimal hündəvərinə köçməsi və 100 il sonra təmiz və zəngin türk dili ilə danışması, bu dildə misilsiz abidələr yaratmağa başlaması barədə fikirlər heç cür ağlabatan deyil və müəllifin daha qədimləri görə bilməməsi ilə bağlıdır. Bütün Şərqi və Qərbi yayılmış türklərlə çox seyrək olan şyanbiləri-monqolları müqayisə edib, türklərin monqol tayfalarından təcrid olunması qənaətinə gəlmək heç bir məntiqə sığmır. İnsanın Yer üzünə Ön Asiyadan yayıldığını və Ön Asiyada monqol izlərinin olmadığını nəzərə aldıqda monqolların Orta və Mərkəzi Asiyaya gedən türklərdən ayrılmış olduğuna şübhə etməmək olar.

Qumilyovun monqol üstünlüyü, monqol birinciliyi barədə fikirləri davam edir: “Çinlilər Aşina xanlarının təbəələrini *Tu-kyu* adlandırırdılar. Bu söz Pelyo tərəfindən “türküt” - yəni “türklər” kimi uğurlu şəkildə açılmışdır. Lakin sözün sonundakı çoxluq bildirən şəkilçi türk deyil, monqol mənşəlidir. Qədim türk dilində bütün siyasi terminlər monqol cəm şəkilçisi ilə yaranırdı. Bu isə güman etməyə əsas verir ki, həmin sözlər türk dil mühitinə kənardan gətirilirdi” [Qumilyov: 1993, s.31].

L.Qumilyovun bu fikri tamamilə yanlıştır. *-üt, -at* cəm şəkilçisi monqollardan neçə min il əvvəl Ön Asiya xalqlarının, o cümlədən qədim Azərbaycan tayfalarının (kuti, kassit, lullubi, turukki və s.) və Manna, Midiya xüsusi adlarının tərkibində işlənmişdir. *Kuti* sözündəki *-ti* haqqında danışılan şəkilçidir – söz *kular* mənasını ifadə edir [Kazımov: 2003, s.210]. *Skol-ot, massaq-et* sözlərindəki *-at, et* də eyni şəkilçidir. Bu şəkilçi ulu dildən gələn bir şəkilçi kimi bütün iltisafı dillərdə mövcud olmuşdur, Hami-Sami dillərində də yayılmışdır. Odur ki Aşina tayfasının dilinə monqol dilindən keçməsi barədə fikir doğru ola bilməz. Ona görə də müəllif “Qədim türk dilində bütün siyasi terminlər monqol cəm şəkilçisi ilə yaranırdı” sözlərində və bu cür sözlərin kənardan gətirilmə olması barədə fikrində tam yanlış mövqe tutmuşdur. Monqollar kəmiyyət etibarilə türklərdən daim qat-qat az olmuşlar və monqolların türklərdən ayrılması barədə Poppenin fikri son dərəcə ağlabatandır.

Budur, L.Qumilyov fikrini dərinləşdirərək yazır: “Aşinanın adı ilə birləşən həmin “beş yüz ailə” mənşəyindən asılı olmayaraq, hərbi müvəffəqiyyətin dəyişkənliyi onları Çindən Altaya atana qədər öz aralarında monqol dilində danışmışlar. Lakin türkdilli mühitdə yüz il qalmaları, təbiidir ki, danışmaq dilinin tezliklə dəyişməsinə gətirib çıxarmalı idi. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “*Aşinanın beş yüz ailəsi*” *türk dənizində bir damla idi* (fərqləndirmə mənimdir – Q.K.). Güman ki, VI əsrin ortalarına doğru Aşina nəslinin üzvləri tamamilə türkləşmiş, monqoldilliliyin əlamətlərini yalnız özləri ilə gətirdikləri titullar sistemində saxlamışdılar” [Qumilyov: 1993, s.34].

Heç kəsi inandırmaq olmaz ki, 100 il ərzində bir tayfa öz ana dilini unudub türk dilini aşinalılar qədər dərindən mənimsəmiş olsun. Yenə qeyd edirik ki, arada yalnız türk–monqol yaxınlığı, bir-birini anlama ola bilərdi. O böyüklükdə abidələr qoyub getmiş xalq başqa bir dilin yetirməsi ola bilməzdi, odur ki aşağıdakı sözlər heç bir etibar doğurmur: “İndi türk dilləri adlanan dillər ən qədim zamanlarda meydana gəlmişdi, türküt xalqı isə V əsrdə... Gəlmələrin yerli əhali ilə qaynayıb-qarışması o qədər güclü

olmuşdur ki, artıq 100 il sonra – 546-cı ildə onlar qədim türk xalqı, yaxud türkün adlandırılan vahidə çevrilmişdilər” [Qumilyov: 1993, s. 4]. Sonrakı qeydlərimiz də göstərəcək ki, bunlar əsassız söhbətlərdir.

Qumilyovun əsərində aşınanın tarixi, dili və nə üçün daim “köçərilər” adlandırıldığı obyektiv izahını tapa bilməmişdir. Nə vaxtsa, monqol dilinin türklər üçün də ümumünsiyyət vasitəsi olması isə xəyali fikirlərdəndir.

İndi biz Aşınanın türk mənşəyi barədə əqli və nəqli dəlilləri nəzərdən keçirəcəyik. Görək aşınalılar haradan gəlmişlər, kimdirlər və nə üçün daim türk və monqol tayfaları arasında “köçərilər” adı ilə tanınmışlar?

“Umiyakov ehtimal edir ki, “türk” sözü XII-XIII əsrlərdə türklərin ümumi adından başqa, həm də çox ehtimal ki, “bundan əvvəl də ayrılıqda götürülmüş bir türk tayfasının adını bildirirdi” (fərqləndirmə mənimdir – Q. K.). Şübhəsiz ki, bu, belədir. Bizim təklif etdiyimiz şərti “türkün” termini hətta E. Şvann kimi bir analiz nəhənginin də qurban getdiyi anlayış və kənara çıxma dolaşılığından xilas olmağa imkan verir” [Qumilyov: 1993, s.180]. Müəllifin burada gətirdiyi sitat və öz qənaəti doğrudur.

Dedik ki, müəllif Aşına türklərini xüsusişdirmək üçün “türkün” terminini (onların öz adını) seçmiş, türk xaqanlığını yaradan türkləri başqa türklərdən fərqləndirməyə nail olmuşdur. Və eyni zamanda aşınalılardan mənşəyi ilə bağlı əfsanəni nəzərdən keçirərək çox düzgün nəticə çıxarmışdır: “...biz bir əfsanənin mətni daxilində iki süjetin kəşf etməsi – mifoloji (mənşəyini dişi canavardan götürmək) və tarixi (türklərin bir hissəsinin əcdadlarının Altaydakı dağ vadilərinə qaçması) ilə qarşılaşırıq” [Qumilyov: 1993, s. 96]. Məlum olan birinci məsələdən (dişi canavar) fərqli olaraq, ikinci məsələ (türklərin Altaydakı dağ vadilərinə qaçması, daha doğrusu, Altay ərazilərinə gəlməsi) köklü və maraqlı məsələdir. Lakin qeyd edilən qaçıb gəlmə prosesinin ilkin nöqtəsi – başlanğıcı Qumilyov üçün tam şəkildə məchul və qaranlıqdır. Müəllif başlanğıcın Ön Asiya olduğunu qətiyyənlə ağına gətirmir.

“Aşına Ordosdan qərbdə, Xuanxe və Nanşan çayları arasında yerləşən Xesinin hakimi, hun knyazı Muğana tabe idi. 439-cu ildə tobalar hunlara qalib gələrək Xesini Vey (Çin) imperiyasına birləşdirəndə knyaz Aşına “beş yüz ailə” ilə jujanların yanına qaçdı və Altay dağlarının cənubunda məskunlaşaraq jujanlar üçün dəmir emal etməyə başladı” [Qumilyov: 1993, s.31; Бичурин: 1950, s.221]. Bu sözlərdən aydın olur ki, Aşına haqqında ilkin məlumatlara görə, aşınalılar V əsrin əvvəllərində hun tayfaları tərkibində olmuş, çinlilər Xesi ərazilərini işğal edərkən Çin asılılığından imtina edərək V əsrin ortalarında Altay dağlarının cənubuna – türk tayfaları olan əraziyə qaçmış və o dövrün bir qədər irticaçı sayılan türk tayfası jujanların asılılığını qəbul etmiş, onlar üçün dəmir istehsal etməyə başlamışlar. Qıssası: ən pis türk asılılığını Çin əsarətindən üstün tutmuşlar. Burada bizim üçün ən qiymətli məlumat tobalardan-çinlilərin işğal etdiyi Xesinin hun hakiminin *Muğan* titulu daşmasıdır. Aşına “Hun knyazı Muğana tabe idi” sözlərindən aydın olur ki, Aşına tayfasının da da-xil olduğu bu knyazlığın hakimləri *Muğan* titulu daşıyırlar. Bu knyazlıqdan ayrıldıqdan sonra Aşına hakimləri də bu titulu daşmışlar. Deməli, knyaz Muğana tabe olan tayfalar qohum tayfalardır.

Əgər Aşına tayfası Muğanın knyazlığında bir sıra tayfalarla təsadüfi birləşmiş olsa idi, Aşına hakimləri **Muğan** titulu daşımazdılar. Misallara diqqət yetirək.

552-ci ildə Bumın xaqan öldükdə yerinə oğlu Qara İssık xan keçir. O da tez ölür və hakimiyyətə Qara İssık xanın qardaşı (Bumının kiçik oğlu) Kuşu çıxır. Kuşu Muğan xan titulu qəbul edir [Qumilyov: 1993, s.48]: “Bu xanın aşağıdakı adları vardı: vəhşi heyvan adı - Tszuşu (yəni Kuşu - Quş), nəsil adı – Sıqın (yəni nəvə, qardaş oğlu), ləqəbi – Yandı (yəni qalib), titulu – Muyuy, yaxud Muğan. Biz elmi ədəbiyyatda daha çox işlədilən sonuncu addan istifadə edirik” [Qumilyov: 1993, s.38]. “554-cü il knyazlığın imperiyaya çevrilməsi ili idi... Muğan xan artıq öz şimal sərhədlərini möhkəmləndirmişdi.” [Qumilyov: 1993, s.40] – cümləsi və əsər boyu qeyd edilən bir sıra adlar da göstərir ki, **Muğan xan** işlək titul olmuşdur.

Aşınanın əvvəlcə tabe olduğu hun knyazı da **Muğan** titulu daşıyır, Aşına hakimləri də. Deməli, təklidə Aşına deyil, böyük hun knyazlığı bu titulun daşıyıcıları olmuşlar. Tədqiqatçılar bunları üzə çıxarmışlar, lakin təəccüblü orasıdır ki, bu titulun haradan yarandığına əsla fikir verməmişlər.

Muğan sözü necə əmələ gəlmişdir? Harada yaranmışdır? Muğan haradadır? Və nə üçün bu suallara cavab axtarılır?

Məlumdur ki, Muğan cənublu-şimalı Azərbaycanın ən qədim ərazisidir. Muğan müğlərin, mağların yaşadığı ərazidir. Mağlar Azərbaycanın və dünyanın ən qədim mədəni tayfalarındandır – türkdilli Azərbaycan tayfasıdır [Kazımov: 2003, s.258-272]. Aşına hakimlərinin Muğan titulu daşması iki çox mühüm məsələni aydınlaşdırmağa kömək edir: Muğan titulu daşıyanlar hunlar-türklərdir, deməli, mağlar türk-tayfalarındandır; ikincisi, mağların vətəni Azərbaycandır, deməli, Muğan titulu daşıyan Xesi hunları və o cümlədən aşinalılar Mərkəzi Asiyaya Ön Asiyadan – Azərbaycandan gəlmişlər.

İ.Cəfərsoy qədim qaynaqlarda Muğanla bağlı məlumatları toplayaraq yazmışdır: Əbu Həmid əl-Əndəlusli əl-Qərnati (XII əsr) göstərir ki, Muğan geniş vilayətdir. Onun kəndləri və şəhərləri Ərdəbildən Təbrizə gedən yolun sağındadır. İbn Xordadbehin (IX əsr) yazdığına görə Muğan Azərbaycanda şəhərdir. Əhməd ibn-Asam əl-Kufi məlumat verir ki, Azərbaycanda Muğan adlı şəhər və çay var. X əsr ərəb mənbələrində Azərbaycanda *mukan* adlı xalqın yaşadığı göstərilir. Muğan tayfası yalnız Ərdəbillə Təbriz arasında deyil, Qarabağda da yaşayırdı. Nəhayət, İ.Cəfərsoy yazır: “A.Şirakatsi (VII əsr) göstərir ki, Arsak ölkəsinin vilayətlərindən biri *Muxank* adlanır. -κ ermənicədə (qrabarda) etnik mənsubiyyət bildirən şəkildir. Deməli, *Muxank* - “Muğan tayfasının yurdu” anlamında başa düşülməlidir. Vassal olan bu etnik-inzibati ərazini (*ərazini* deyil, *ərazinin hakimini* olar - Q.K.) iranlılar *Muğan şah* adlandırdılar. Muğan şah İrana tabe idi”. Yaqut əl-Həməvi yazır ki, *Muğan* - ərəb sözü deyil. Əhalinin əsasını burada türkmənlər təşkil edir [Cəfərsoy: 2005, s.151].

Bütün bunlar **Muğan** sözünün, **Muğan** titulunun Altaya Azərbaycandan getdiyini göstərir. İ.Cəfərsoy da türk xaqanlarının və 500 evlik Aşına ailəsinin V və VI əsrlərdə daşdığı **Muğan xan** titulunun Azərbaycanda işlənən **Muğan şah** titulu ilə bağlı olduğunu düşünmüşdür: “Qədim türklərin və hunların V və VI əsrlərdə *Muğan*

və *Azma Muğan* adlı iki tayfa başçısı vardı. Muğan hun bəyi idi. 500 Aşına ailəsi ona tabe olmuşdur. *Azma Muğan isə türk xanı idi*” [Cəfərsoy: 2005, s.152].

Qumilyov yazır: “Qaçqınların gəlib çıxdıqları Monqolustan Altayının ətəkləri hunlardan törəyən və türk dilində danışan tayfalarla məskunlaşmışdı. Knyaz Aşinanın drujinası da həmin aborigenlərlə qaynayıb-qarışdırlar və onlara “türk”, yaxud “türküt” adı verdilər” [Qumilyov: 1993, s. 33].

Kim verdi, niyə verdilər bu adı onlara?—Bunlar Qumilyov üçün aydın deyil. Bu barədə bir qədər sonra danışacağıq. Hələlik başqa bir məsələyə diqqət yetirək, yuxarıda verdiyimiz bir cümləni yenə xatırlayaq: “*Aşinanın beş yüz ailəsi*” *türk dənizində bir damla idi*” [Qumilyov: 1993, s.34]. Deməli, Altayın ətəkləri türk tayfalarından ibarətdir; aşinalılar bunlara münasibətdə “qaçqın” və ya “köçəri” hesab olunur və nəhayət, aşinalılar türk dənizində bir damladır. Görünür, bu məsələlər yaxşı öyrənilməyib, çünki digər tərəflən də L.Qumilyov özü qeyd edir ki, çinlilər türkütləri “*ağacın kökü*”, qalan tayfaları isə “*yarpaqlı budaqlar*” hesab edirdilər” [Qumilyov: 1993, s.284]. Bu sözlər göstərir ki, köçərilər (türklər-türkütlər) nazik və kövrək fidan kimi o qədər də zəif olmamış və müxtəlif bölüklərdən ibarət olmuşlar.

Aydın olur ki, Orta və Mərkəzi Asiya çoxdan türk yurdudur, yəni Ön Asiyadan bu yerlərə köçən türklər, bəlkə, öz köçmə tarixlərini də unutmuşlar. Lakin aşinalıların gəlmə tarixi o qədər də uzaq deyil, ona görə də onlar qaçqın hesab olunurlar. Ətraf hamısı türk aləmidir və qaçqınlar - köçərilər onların arasında bir damla kimidir. Bu müəmmada mühüm məsələ aşinalıların haradan gəlməsi məsələsidir. Haradan və nə vaxt gəlmişlər? Nə üçün gəlmişlər?

Köçəri həyatına başlanmasının və bir çox tayfaların öz yurdlarını dəyişməsinin səbəbləri çoxdur. Bu cəhəti Qumilyov özü də yaxşı izah etmişdir: “...örüş və otlaqların məhdudluğu, ən başlıcası isə suyun çatışmaması köçəriləri öz sürülərini bölməyə məcbur edirdi. Nəticədə köçəri həyat keçirən ailələr də bölünməli olurdular. Otların bölünməsi və onların sərhədlərinə ciddi nəzarət köçərilərin öriş, suvat və ov yerləri üçün qaldırdıqları amansız qardaş qırğınının qarşısını almaqdan ötrü yeganə vasitə idi” [Qumilyov: 1993, s.87]. Düşmən tayfalarla amansız müharibələr də köçəriliyə səbəb ola bilirdi. Təbii ki, Aşına ailəsinin Orta və ya Mərkəzi Asiyaya gəlişi də bu səbəblərdən biri ilə bağlıdır, lakin onların bu yerlərə nə vaxt gəldikləri barədə L.Qumilyovun fikirləri ziddiyyətlidir.

Dediyimiz kimi, aşinalıların mənşəyi haqqında iki əfsanə vardır. Daha tipik olan birinci əfsanədə deyilir ki, qonşular bu nəslə qırıb-qurtarmış, yalnız 9 yaşlı bir oğlan xilas olmuşdur. Düşmənlər onun əllərini və ayaqlarını kəsərək bədənini bataqlığa atmış, burada dişi qurd həmin oğlandan hamilə olmuşdur. Dişi qurd Altaya qaçıb orada on oğul doğmuşdur. Onlar artıb çoxalmış və “bir neçə nəsildən sonra Asyan-şe adlı birisi bütün aymağı ilə mağaradan çıxaraq özünün Jujan xanının vassalı olduğunu etiraf etmişdi.

Qumilyov göstərir ki, əfsanələrin ikisi üçün də səciyyəvi cəhət onların hər ikisində tarixi hadisəyə – Aşına ordasının Qansudan köçməsinə kiçik bir işarənin olmasıdır. “Ona görə də əfsanələrin Altayda meydana çıxdığını, bəlkə də gəlmələrin müstəsna hüququnu əsaslandırmaq üçün məxsusi olaraq yaradıldığını düşünmək mümkündür” [Qumilyov: 1993, s.32]. Buradakı son fikir yenə əsassızdır. Aşına orda-

sının Qansudan köçməsinə dair heç bir işarənin olmaması tam təbiidir. Müəllifin buna təəccübünə səbəb bəşərin inkişaf və yayılma istiqaməti barədə xəbərsizliyidir. Əfsanənin Altayda müəyyən məqsədlə məxsusi yaradılması fikri də doğru ola bilməz. Bir yerdən başqasına köçməklə, həm də o qədər uzaq olmayan bir məsafəyə, yeni əfsanə yaranmazdı. Əfsanə, fikrimizcə, tam köklü əfsanədir və tayfanın haradan gəldiyini dəqiq şəkildə bildirməkdədir. Elə birinci əfsanənin maraqlı cəhəti aşinalıların əcdadları barədə məlumat verildikən onların “*Qərb ölkəsindən qərbdə yaşayan hunlar evinin nəsl*” kimi səciyyələndirilməsidir [Qumilyov: 1993, s. 32]. Müəllif bu məlumatı bir məqamda Attila ilə əlaqələndirməyə çalışmış və V əsrə aid etmişdir. “*Qərb ölkəsindən qərbdə yaşayan hunlar*” – sözləri ikiqat qərb anlayışı bildirir; birincisi Altayın qərbindirsə və burada Qərbi türk xaqanlığının yerləşdiyi ərazilər Altaydan Xəzərə qədər) nəzərdə tutulursa, ikincisi bu qərbin qərbindir. Bu “qərbin qərbi” isə artıq Ön Asiya əraziləridir. Dediymiz kimi, Qumilyov “qərb hunları” dedikdə bir məqamda Attilanı nəzərdə tutur və çox məntiqsiz bir müqayisə apararaq yazır: “Beləliklə, bu əfsanəyə görə Altay türkləri-tukyular (türkütler) mənşəcə Qərb hunlarından törəmişlər”. “...nəzərə alsaq ki, Qərb hunları 468-ci ildə məhv edilib, türklər isə xalq kimi artıq 545-ci ildə tarix səhnəsinə gəlirlər, onların artım sürətinə və nəsillərin bir-birini əvəzləməsinə yalnız heyrtlənmək olar” [Qumilyov: 1993, s.32]. Aşına 430-cu ildə Qobinin şimal hündəvərinə köçübse, bunun 468-ci ildə məhv edilən Qərb türkləri - Attila hunları ilə nə əlaqəsi ola bilər? Amma Qumilyovun “qərbin qərbi”ni Cənubi Avropada, Bizans ətrafında, Xəzərin şimal sahillərində, Qara dəniz ətrafı ərazilərdə düşünməsi onun sövqi-təbii duyğularının üstünlüyünü təsdiq edir. Beləliklə, bu türklər Attila türkləri ola bilməzdi. Bunu müəllifin aşağıdakı sözləri də təsdiq edir: “Bölgə sisteminin prototipi çox güman ki, II əsrdə cənubi hunlar arasında mövcud olmuş taxt-tac varisliyi idi: V əsrdə Aşına nəsl knyazlarının əcdadları onlarla ünsiyyət saxlamışdılar” [Qumilyov: 1993, s.73]. Yəni müəllif demək istəyir ki, aşinalıların quruluş sistemi II əsrin cənub hunlarının quruluş sistemində uyğun idi. Bu sözlər də Aşına ictimai quruluşunun Attila hunları ilə əlaqəsini inkar edir.

Qumilyov qonşular tərəfindən aşinalıların qırılması əhvalatını 93-cü ildə şimal hunlarının məğlubiyyəti ilə də əlaqələndirmişdir: “Həqiqətdə də bu tarixi süjet (tayfanın qırılması, 9 yaşlı oğlanın qalması və dişi canavar əhvalatı – *Q.K.*) müsəlman müəlliflərindən Rəşidəddinin, Xondəmirin, Əbülqazinin əsərlərində bütöv şəkildə göstərilmişdir – Ərkənə kun – yəni sərt eniş. Çox güman ki, biz burada qədim tarixi hadisənin – 93-cü ildəki məğlubiyyətdən sonra şimal hunlarının Tarbaqatay keçidindən getməsinin və onların bir hissəsinin daimi yaşamaq üçün Altayda qalmasının əksi ilə qarşılaşırıq” [Qumilyov: 1993, s.97].

Nəhayət, müəllif özü də əfsanənin göstərilən tarixlərə uymadığını qeyd edərək yazır: “Uyğurların və Aşına ordasının sözün həqiqi mənasında totemist olduqlarını iddia etmək böyük riskə yol vermək demək olardı. Çünki mənbələrdə onların canavara xüsusi münasibətləri barəsində heç nə deyilmir. Lakin biz burada həmin heyvana totem sitayişinin qədim izlərini görürük, öyrəndiyimiz dövrdə isə bu artıq əcdadlara sitayişə çevrilmişdir” [Qumilyov: 1993, s.97].

Deməli, əcdad məsələsində totem əsasdır, lakin təsvir edilən zamanda tayfanın dini görüşlərində totemizm yoxdur. Bu, o deməkdir ki, totem-əcdad məsələsi təsəvvür ediləndən çox-çox qədim dövrlərə aiddir. “B. X. Karmışeva güman edir ki, “türklər” Orta Asiyaya gəlmə türklərin nəsilərinə aiddir və onlar, ehtimal ki, karlıkların əcdadlarından da daha əvvəl gəlmişdilər”. Türklərin Orta Asiyaya gəlmə türklərin qədim nəsiləri olması barədə B. X. Karmışevanın qənaəti daha əsaslıdır.

Bütün dəlillər göstərir ki, aşinalıların Orta Asiyaya gəlmə tarixi Altayın aborigenləşmiş türklərindən sonrakı dövrlərə aid olsa da, eradan əvvələ aiddir. Bunu: “Türklər” özbəklərdən və qırğızlardan aralı gəzib-dolanır, onlarla nikaha getmirlər. Bununla bir sırada “türklər” son zamanlara qədər özlərinin köçəri heyvandarlıq vərdişlərini qoruyub saxlamışdılar” [Qumilyov: 1993, s.179] kimi bir sıra başqa dəlillər də təsdiq edir.

Bu fikrin daha ətraflı sübutu üçün, hər şeydən əvvəl, *türk* sözünün meydana çıxma tarixindən başlamaq lazımdır. *Türk* sözü ilk dəfə e.ə. XXIV əsrdə Assur yazılarında xatırlanır. *Turukki* şəklində özünü göstərən bu söz və bu adı daşıyan tayfa Ön Asiyanın – Azərbaycanın çox güclü tayfalarından biri olmuşdur. Yırtıcı assurlar uzun müddət onlarla bacarmamış, məcbur olub qohumluq əlaqələrinə əl atmışlar. Şumer-akkad yazılarında *turuk/türük* şəkillərində dəfələrlə xatırlanmışdır:

Aşh-şum awili mesh Tu-ru-ki-iki...Aşum (məğlubiyyətim) iləmöz Türükü ki... (Cinayət törətmək türkü başucalığı gətirməz ki...) [Nüvədili: 1997, s. 258] Ya-xud:

um-ma a-na-ku-ma lu Tu-ru-ku-u ki

sha ki-ma-ish-tu ul-la-num i-la-ku-nim

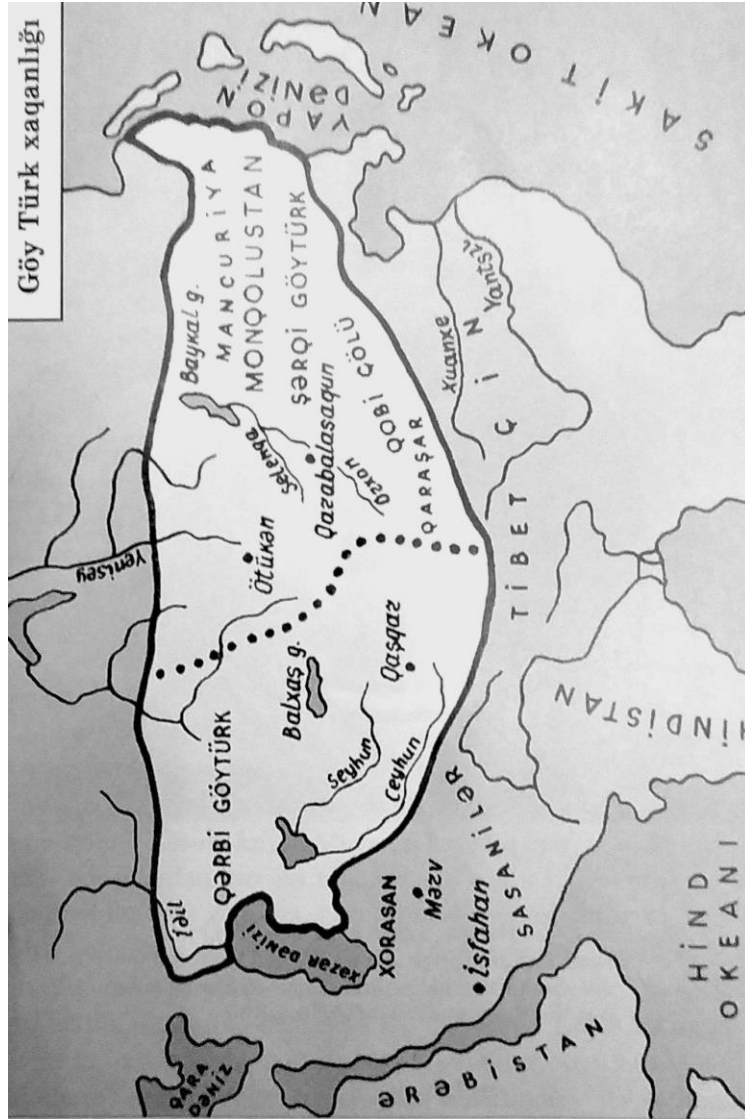
Umma una ki malu Türükü ki

Saki maistü ulanum ilə künüm

(Türkü mal yığan hesab eləmə, günüm elə olanım ilə də xoşdur) [Nüvədili: 1997, s.255-256; tərcümələr Nüvədilinindir; əlavə məlumat üçün bax: Kazımov: 2003, s.88-93]

Bir sıra tədqiqatçılar Abşerondakı Bilgəh qəsəbə adının mənşəyini Bilgə xaqanın adı ilə əlaqələndirirlər. ASE, s.393

İddia etmək olmaz ki, turukilər məhv olmuş, dişi canavar əfsanəsində göstərildiyi kimi, onların nəslə totem yolu ilə – dişi canavarın köməyi ilə xilas ola bilmişdir. Ola bilər ki, tayfanın kiçik bir qolu – Xesidə knyaz Muğanın başçılıq etdiyi türklər həqiqətən qonşulardan biri ilə toqquşmada çoxlu itki vermiş və az bir qüvvə ilə Orta Asiyaya qaça bilmişdir və aşinalılar da bunların bir qoludur. Odur ki, şübhəsiz, *Muğan* titulu ümumi olduğu kimi, dişi canavar əfsanəsi də təkcə aşinalılara deyil, knyaz Muğanın bütün türklərinə-hunlarına aid olmuşdur.

Lakin bu da məlumdur ki, eradan əvvəlki III və II minilliklər boyu turukkilərin (turukların) əsas qüvvəsi Azərbaycan ərazisində – öz vətəninə yaşamış, Azərbaycan dövlət qurumlarının tərkibində olmuşlar. Azərbaycanda daim **türk** sözü, **türk** etnik adı, bu adla yaşayan tayfa üstün olmuşdur. Hətta o dərəcədə ki, aşinalılar böyük xaqanlıq yaratsalar da, sonralar bu adı saxlaya bilməmiş, lakin keçən minilliklər ərzində Azərbaycan türk xalqı daim **türk** adı ilə tanınmışdır. Çünki türk bu ərazidə kökdür, əsasdır. Orta Asiyada isə, nə qədər artıb çoxalmış olsa da, gəlmədir, köçəridir, qaçqındır. Əgər bütün tayfalar Orta və Mərkəzi Asiyaya Ön Asiyadan köçmüşlərsə (bu, artıq inkaredilməz tarixi faktır), aşinalıların Ön Asiyadan – qərbin qərbindən gələn köçərilər və qaçqınlar olduğuna heç bir şübhə ola bilməz.

Bilgə xaqan (716-734)

Xəzərin qərbində yaranmış və möhkəm kök salmış bir etnonimin təzədən Xəzərin şərqində qəflətən meydana çıxması haqqında fikir qəsdən tarixi həqiqəti görməz-liyə salmaqla bağlıdır. Bunlar göstərir ki, *türk* etnik adının tarixi çox qədimdir və bu söz aşinalıların Çin ərazilərindən Altayın ətəklərinə qaçması ilə yaranmamış, tayfa ilə birlikdə Ön Asiyadan gəlmişdir. Deməli, Çin mənbələri Xesi ərazisində olan hun-türkləri öz etnik adı ilə deyil, dövrün tayfa başçısına Çin hakimlərinin verdikləri adla qeydə almışlar. Bu, mümkün olan təbii haldır.

Qeyd edilən fikirlərin təsdiqi üçün *yandı, baqa, irgen, tenqri* sözlərini və bir sıra başqa faktları da nəzərdən keçirək.

Yandı sözü, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, L.Qumilyov tərəfindən “qalib” mənasını bildirən bir ləqəb kimi izah edilmişdir. Əslində isə bu söz mənşə etibarilə e.ə.III minillikdə şumer dilindəki *ensi* sözüdür. *Ensi* – kahin-hökmdar deməkdir. Məsələn, e. ə. XXIII əsrdə Laqaş hakimi Uruinimkina özünü əvvəlcə *ensi* (kahin-hökmdar), sonra *luqal* (hökmdar) adlandırmışdır [Kazımov: 2003, s.61]. Bu söz isə mənşə etibarilə *En* (göy allahının adı) sözü ilə bağlıdır. Şumerlər bu sözü bizim mağlardan almışlar. Mağların dini hakimi də *ensi* adlanırdı [Kazımov: 2003, s.62-63]. Söz bu mənanı daha əv-

vəllər yalnız *en* şəklində ifadə etmişdir. XXIII əsrdə İkiçayarasını işğal edən Kuti hökmdarı En-Ridavazir adında *En* kahin-hökmdar deməkdir [Kazımov: 2003, s.157]. Söz Manna türklərində *yanzi* şəklində qeydə alınmışdır. Mannanın Allabria vilayət hakimi *Yanzi-Burias* adını (e.ə.843) xatırlamaq kifayətdir. III Salmanasarın salnaməsində deyilir: “Mən allabrialı Yanzi-Buriasın möhkəmləndirilmiş Şurdira şəhərini... ələ keçirdim” [Azərbaycan tarixi: 1998, s.197]; *z > d* keçidi ilə *yanzi* sözünü qədim türklərdə *yandı* kimi oxumuşlar. Bəlkə də bu səs *dz* səsidir – *Adzarbadakan* sözündə olduğu kimi. Deməli, söz Orta Asiyaya çox qədim dövrlərdə şumer–Azərbaycan tayfalarından ayrılıb gedənlər vasitəsilə aparılmışdır.

Baq/baqa sözü. *İliqyuylu Şe Moxe Şabolo-İl Külüq-şad Baqa İşbara* adının tərcüməsi: “Ölkənin şərəfli şadı, ilahi qüdrətli xan” [Qumilyov:1993, s. 57]. Və ya: Qara İsik xanın oğlu Şetunun hakimiyyəti ələ aması və *İl-külüq şad Baqa İşbara xan* titulu qəbul etməsi [Qumilyov: 1993, s.127]. Müəllif bu ada aşağıdakı kimi izah vermişdir: *Dövlətin (elin) şərəfli şadı, ilahi (Baqa, bəlkə də böyük – maqa) İşbara (qüdrətli, amansız; Çin dilində Şabolo)* [Qumilyov: 1993, s.127].

Baq - Azərbaycan tayfalarının dilində çox işlənən allah adı olmuşdur. Madanın qərbindəki Musasir ərazi hakimlərindən *Baqmaştu, Baqbartu* adlarını yada salmaq olar. Sözün kökü – *ba* (allah, bəy, kahin, rəis və s.) qədim Azərbaycan tayfalarının ümumişlək sözlərindən olmuşdur. Azərbaycandakı *Bağastan* adlı mərkəzi vilayətə İskəndərin gəldiyi məlumdur. *b > m* keçidi ilə *mağ* sözü, *Manna, Mada* kimi əzəmətli toponimlər də bu kökdəndir və bunlar Orta Asiya Aşına tayfa hakiminin özünü *Baqa* adlandırmasının təbiiliyini, onların Ön Asiya – Azərbaycan mənşəyini güzgü kimi əks etdirir [Kazımov: 2003, s.265].

Aşinalılar *irken* sözü işlədirdilər. Qumilyov yazır: “A. N.Kononovun “irken” (*ir* – *ər*, *kin* – çoxluq şəkilçisi) termini ətrafındakı araşdırmaları göstərir ki, “Erkin-irqin” (hərfi mənada kişilər yığnağı) müstəqil anlayışdır, başqa sözlə desək, xana, bəyə münasibətdə budun olmaq mümkündür, xalq isə bir etnos kimi “kün” adlanırdı” [Qumilyov: 1993, s.75]. Fikrimizcə, A. N. Kononov sözün mənasını düzgün açsa da, L.Qumilyov siyasi mənasını anlama bilməmişdir. “Kişilər yığıncağı” qədim ali şuradır, ilkin ictimai təşkilatdır. Heç şübhəsiz, bu söz şumer dilindəki *uqken* – “xalq yığıncağı” sözünün varisidir [Дяконов: 1967, s.53-54]. O.Süleymenov da bu sözü misal gətirmişdir [Süleymenov: 1993, s.101]. *Uqu/uq* – nəsil, ailə, ana mənasındadır; *uq-ken* – “yığıncaq” deməkdir; *den-es/gen-es* – Şura, gənəşmək, yığıncaq mənasını verir [Rəcəbli: 2001, s.138]. Rəşidəddinin əsərində “*kənkeş (gənəş) bəyləri*” ifadəsi də eyni mənada – hərbi demokratiya dövrünün arxaik siyasi qurumu mənasındadır. Tədqiqatçılar bizim “Dədə Qorqud”da da eyni təşkilatın “inaq bəyləri” adı ilə davam etməkdə olduğunu göstərmişlər [Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, s.58, 263]. Bunlar göstərir ki, *irkin* sözünü aşinalılar Ön Asiyadan gətirmişlər.

Dini görüşlərə diqqət yetirək. Türküt xalqının dini görüşlərindən “Səma kultu – *Tenqri* Orxon kitabələrində də qeyd olunmuşdur” [Qumilyov: 1993, s.93]. “Ondan başlamaq lazımdır ki, tele tayfaları da türkütlər kimi, əcdad-canavar haqqında əfsanəyə malik idilər: bu fikirdə idilər ki, onlar cavan oğlandan mayalanmış qurddan doğub

törəyiblər, uyuğurlar isə canavara təslim olmuş qızın nəslinə mənsubluqlarını zənn edirdilər. (*Qız onunla əlaqəyə girən canavarı Səmanın təcəssümü hesab edirdi*) İki paralel əfsanədə kişi və qadın başlanğıclarının nisbəti diametral əksdir və bu təsadüfi xarakter daşıya bilməzdi, çünki VIII əsrin dualist dünyagörüşündə cins simvolikası müəyyənedici prinsip idi. *Səma ata, Yer isə ana sayılırdı* və Səmanı türkütlər kimi insan, yaxud uyuğurlar kimi vəhşi heyvan saymaq heç də bir-birinin eyni deyildi. Zahirli oxsarlıqlarına baxmayaraq, əfsanələrin paralelliyinin özündə nəzərə çarpdırılan bir əkslik var. Çox ehtimal ki, bu, təsadüfi deyildi, çünki paleantropologiya türkütlərin və uyuğurların müxtəlifliyini təsdiq edir” [Qumilyov: 1993, s.215].

Bu misallarda aşinalıların Ön Asiya köçəriləri olduğunu sübut edən iki mühüm dəlil vardır. Birincisi *tenqri* sözü ilə bağlıdır. Bizim tarixçilər bu sözün uzağı e.ə. III əsrdə qeydə alındığını göstərmişlər [Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar: 1989, s.31]. E.ə.1700-cü ildə Nippur şəhərində tərtib edilmiş iki şumer elegiyasında bu söz “dinqir” şəklində dəfələrlə işlənmişdir. Bir nümunə: *98. dinqir-kur-ke, sud (= KA X SU)-de mu-ra [ah(?)]-be(7)] – Боги загробного мира будут [произносить (?)] молитвы за тебя* [Kramer: 1960, s. 18; Kazımov: 2003, s.446].

İkinci məsələ, yəni Səmanın ata, Yerin isə ana sayılması yenə şumerlərin ilkin dini görüşləri ilə bağlıdır. Şumer əfsanəsi belədir: İlk əvvəl bütün dünya suya qərğ olmuşdu. Okean sularının dərinliyində bütün varlığın “böyük anası” sayılan ilahə Nammu yaşayırdı. Nammunun bətnindən yarımkürə şəklində dağ qalxmışdı. Dağın başında “böyük ata” allah An, dənizdə – yastıvarı lövhə üzərində ilahə Ki yaşayırmış. Onlar bir-birinə bitişik imiş... Bir gün Enlil (onların–An ilə Kinin oğlu) mis bıçaqla göy qübbəsinin qırağını kəsir, An zarıya-zarıya göyə qalxır və Kidən aralanır, dünyanın əzəmətli qalaydan yarımkürə örtüyü havadan asılı qalır [bax: Хрестоматия по истории Древнего Востока: 1963, s.144]. Deməli, Tanrı anlayışı da, Səma və Yer allahı məsələsi də Orta Asiyaya Ön Asiyadan keçmişdir. Aşinalıların Göy allahını kişi, Yer allahını qadın kimi təsəvvür etmələri həm onların bilavasitə şumerlərin bir qolu olduğunu təsdiq edir, həm də əks əlaqəni - şumerlərin türk olduğunu əsaslandıran bir dəlil kimi çıxış edir.

Tayfanın adı məsələsi. “Aşına” sözünün mənası “canavar” deməkdir. Qonşular Aşına xanlarının adı ilə “qurd” sözünü sinonim kimi işlədirdilər: Syanbilərin hücum təlimatında deyilirdi: “bu tədbirləri görmək lazımdır: *köçərilərə* hücum etmək və *qurdları* qovmaq” [Qumilyov: 1993, s.32]. Qumilyov qeyd edir ki, türk dilində *canavara buri*, yaxud *kaskır*, monqol dilində isə *sono/çino* deyirdilər; “a” çin dilində hörmət prefiksidir. Başqa sözlə, “Aşına” - “nəcib canavar” deməkdir. Sözün çin təsirinə məruz qalmayan ərəb variantı “Şane” kimi yazıya alınmışdır [Qumilyov: 1993, s.31]. Eyni əfsanə (canavardan doğulma) tele tayfası haqqında da qalmışdır. “Aşına ordaları kimi, bu tayfalar da Xalxuya Sarı çayın sahillərindən gəlmişdilər Əgər belədirsə, onda canavar-əcdada münasibətdəki totemistik ünsürün eyni qaynaqdan gəldiyini güman etmək tam təbii səslənir” [Qumilyov: 1993, s.97]. “Beləliklə, VII əsrdə Altayda iki dini sistemin – Sibir xalqları ilə bağlı animizmin, habelə türk və monqol-dilli köçərilərin böyük çölün cənub ucqarlarından gətirdikləri totemistik çalarlı əc-

dad kultunun mövcudluğunu görürük... Çin mənbələrindəki *Buli* – “**Buri**” deməkdir. Yeri gəlmişkən, bu adın “**Şeni**” (**Şono**) formasındaki monqol variantı da mövcuddur” [Qumilyov: 1993, s. 97].

Nümunələrdən aydın olur ki, *Aşina* sözünün əsasında duran *Şina/Şono/Şeni/Şane* sözünü Qumilyov monqol sözü hesab etmişdir. Lakin biz monqol lüğətlərində bu sözün izlərinə rast gəlmədik. Şübhə doğuran bir cəhət də budur ki, sözün əvvəlindəki *a* prefiksini çin dilinə aid olduğu göstərilir. Monqol sözünə çin prefiksi nə üçün artırılır? Türkütlərin bu adı daşdığı ilkin ərazilər – Xesi Şimali Çin ərazisidir və əhali monqollarla qarışıqdır. Bu ad, şübhəsiz, kənar addır. Monqol dilində *şine* – “**yeni**” deməkdir; *şine jil* – “yeni il”. Belə olduqda bu söz türk dillərindəki “yeni doğulmuş” mənasında *ənik* sözünə uyğun gəlir. Ərəb dilində *şane*, rus dilində *şenok* (it balası) şəklində işlənməsi göstərir ki, bu söz kök dildən – ulu dildən gələn bir sözdür. L.Budaqov *ənik* (gənc heyvan, it balası, şir balası), *ənikləmək* (küçükləmək) sözlərini işlətməmişdir [Будагов: 1869, I, s. 103]. V.V.Radlov *ənik* sözünün Osmanlı dilində yırtıcı heyvan balası (it, canavar) mənasında işləndiyini [Радилов: 1898, I, s.733] qeyd etmiş, *ənikmaq* felini “böyümək” mənasında izah etmişdir [Радилов: 1898, I, s.233]. Sözün kökü *ene*, *ana* şəkillərində bütün türk dillərində yayılmışdır. E.Sevortyan ilkin formanı *ana* hesab etmiş, *ene* formasının nisbətən sonralar *ana* sözündən yarandığını qeyd etmişdir [Севортян: 1974, s. 279]. *Enik* sözü müxtəlif türk dilləri və dialektlərində ayı balası, it balası, şir balası, gərəşən balası, pələng balası mənalarındadır, *yeni* sözünü isə M.Kaşğari “doğmaq” mənasında izah etmişdir [Севортян: 1974, s.282].

Bunlar göstərir ki, *şina* sözü *ana* sözündəndir; *ana* sözündən *eni/yeni* (“doğmaq”) və *yənək/ənik* – “doğulmuş, körpə, balaca” sözləri yaranmışdır, tatar dilində “uşaq”, “körpə” mənası da qalmışdır [Севортян: 1974, s.282]. Söz təbii olaraq həm insana, həm də heyvanlara aid edilmişdir. Türkütləri qurd və beləliklə qurd oğlu, qurd balası maraqlandırmışdır. “Çin tarixçiləri “türk xanı” və “qurd” anlayışlarını sinonim sayır”dılar” [Qumilyov: 1993, s.32]. “Aşina əslən “qurd” idi. Odur ki çox qədim əlaqənin mövcudluğu şübhə doğurmur” [Qumilyov: 1993, s.98].

Sözün *şina/şono* şəkli daha çox çin dilinə aid ola bilər. Qədim türkcədə sözün əvvəlində samitin düşdüyü məqamda çin dilində *ş* samiti işlənmişdir: türkcə İstəmi xaqanın adı çin dilində *Şetemi* şəklində qeydə alınmışdır [Qumilyov: 1993, s.35]. *m>n* keçidi ilə bu sözlər şumerdəki *ama* (ana), *amar* (əmər, bala) sözləri ilə eyni köklüdür [Kazımov: 2003, s.134]. *Aşina* sözü abidələrdə yoxdur. *Aşina* – knyazın adıdır və tobalıların (çinlilərin) yazısında qalmışdır. Heç şübhəsiz, knyazın adı öz dilində belə olmamışdır.

Qumilyovun düşüncəsi: “F. Ratselin Mərkəzi Asiyadakı od kultunun zərdüştiliklə əlaqəsi haqqında ehtimalı da həqiqətdən uzaqdır. Çünki burada yalnız zahiri bənzərlik var. İranda möbülən-möbüd müqəddəs oda yaxınlaşarkən sifətinə örtük taxırdı ki, nəfəsi ilə odu murdarlamasın, türkütlərdə isə od vasitəsilə bəd ruhları, yəni dünyadakı ən şər qüvvələri qorxudurdular. Məsələ burasındadır ki, İranda od dini sitayiş obyektini, türkün tayfalarında isə magiya vasitəsi idi, yəni əslində onların arasında heç bir oxşarlıq müşahidə olunmurdu” [Qumilyov: 1993, s.103]. Atəşpərəstlik Sasanilər İranda rəsmi

dini dünyagörüş idi. Türklər sasanilərdən çox-çox əvvəl Ön Asiyadan ayrılıb getmişlər. İndinin özündə də bizim xalqda oda sitayişlə yanaşı, odun vasitəsilə bəd ruhları qovma düşüncəsi də vardır. Magiya isə Azərbaycan mağları ilə bağlı yaranmış, mağların yaratdığı cadugərlik nümunəsidir. Odur ki F. Ratselin fikrini yanlış hesab etmək doğru deyildir və bunlar aşinalıların dini görüşlərinin mənşə etibarilə Ön Asiya ilə bağlı olduğunu göstərir.

Qumilyov köçəriləri, yəni sonra gələn bu türkləri “yerli”, yəni daha əvvəllər gələn türklərdən fərqləndirərkən bir mühüm cəhəti də qeyd etmişdir. Türkütlərlə yerli türklər geyimlərinə görə də fərqlənmişlər. Müəllif qəbirüstü abidələri – balbalaların quruluşunu nəzərdən keçirərək yazır: “Burada mühüm etnoqrafik əlamət – baş geyimi həkk olunmuşdur. Çöldə yaşayanlar *şişuclu*, altaylılar isə yastı girdə papaq qoyurlar.” [Qumilyov: 1993, s.307] Çöldə yaşayanlar – aşinalılar-köçərilərdir. Müəllif hətta dəqiq hesablamalar da aparmışdır: “...bizim öyrəndiyimiz 486 balbalıdan 329-u şişuclu, 157-si yastıbaşlıdır” [Qumilyov: 1993, s. 307]. Bu çox maraqlı detal türkütlərin Orta Asiyaya köçmə tarixi ilə bağlı bəzi detalları izah etməyə imkan verir. E. ə. I minilliyin əvvəlində (VIII əsr) Azərbaycan ərazilərinə ayaq qoyan köçəri sakların bir qismi şişpapaq saklar idi: “Mingəçevirdə aşkara çıxarılmış üzük-möhürlərin üzərindəki təsvirlər də sübut edir ki, torpaq qəbirlərdə dəfn edilmiş fərdlər sak-skiflərdir. Üzük-möhürlərdən birinin üzərində başında şiş papaq və əynində səciyyəvi sak geyimi olan sak-tiqrahauda təsvir edilmişdir” [Azərbaycan tarixi: 1994, s.213-214]. *Tiqrahauda* sözünü qədim fars dilində *tiqra* – iti və *hauda* –dəbilqə, dəmir papaq sözləri ilə izah etmişlər. Əslində isə *tiqrah* sözü türkcə *dikrək* sözüdür: dik, şiş [Kazımov: 2003, s.323]. Çox mürəkkəb vəziyyət yaranır: Şişpapaq türklər eramızın V-VI əsrlərində Orta Asiyadadır. E. ə. VIII əsrdə isə onlar Qara dənizin şimal sahillərindən Ön Qafqaza enmişlər. Bu zaman onların qohumları olan Troya türkləri ellinlərə məğlub olaraq, şimalda Skandinaviya, qərbdə İtaliya ərazilərinə yayılmışdı. Demək, köçərilər Orta Asiyaya e.ə.VIII əsrdən çox-çox sonralar getmişlər. Və yenə deməli, Bumın kağanın ulu babaları olan şişpapaq saklar Ön Asiyada Homer dövrünün sakinləri idilər.

Bu cəhət skif vəhşi üslubunun mənəbəyinin Ön Asiya olduğuna etiraz edənlərə də cavabdır.

Türklərin Altayda artıb-çoxalması barədə göz önündə olan faktlar doğrudur, lakin bütün yuxarıdakı faktlar türkün beşiyinin Altay hesab olunması barədə fikirlərin tam yanlış olduğunu sübut edir. Altayın türk əhalisi Ön Asiya miqrantları olmaqla yanaşı, *Altay* adının özü də Ön Asiyadan aparılmışdır. Türklər şərqi, şimala və qərbə hərəkət edərkən əksərən öz sevimli toponimlərini də özləri ilə aparmış və yaşatmışlar. E. ə. III minilliyin əvvəllərindəki (XXVIII əsr) *Aratta* tayfa və dövlət adı bir qədər sonra Azərbaycanın özündə də *Alateye* şəklində xatırlanır [Azərbaycan tarixi: 1994, s.67]. Maraqlıdır ki, Amur çayının bir qolu Kür, digər qolu Urmu adlanır. Keçmiş Meğri rayonu ərazisindəki Nüvədi kəndi yaxın-lığında Sələnc çayı, Orta Asiyada Selenqa çayı vardır. *Kaşğar* sözünün əsasında kas (kaşşu) tayfa adı durur. Mannanın Allabria vilayətində dağ adı kimi xatırlanan *Kaşyar* sözü *y>ğ* keçidi ilə Kaşğar dağ adının etimon forması sayılır [Yusifov: 1993, s. 343]. Bu dağ da kasların adı ilə bağlıdır. Kaslar isə Ön Asiyada on min ildən çox tarixi olan tayfalardandır. Orta Asiya

Kaşğarının böyük adamı Mahmud Kaşğari Kaşğarın Azıx kəndində doğulmuşdur. Azıx mağarası – bəşərin 10 böyük inkişaf mərhələsini əks etdirən mağara burda, kənd ordadır. Deməli, Kaşğarın əhalisi geniş mənada bizim Azıxdan çıxmışdır [bax: Kazımov: 2003, s.189-190]. Saysız Ön Asiya – Mərkəzi Asiya eyniköklü etnonimlərini də bura əlavə etmək olar və bunların hamısında ilkinlik, qədimlik Azərbaycana məxsusdur.

Beləliklə, “qərb ölkəsinin qərbindən” gəlməsi, “türk” adını Ön Asiyadan götürməsi, daşdıqları adlar və titullar, dini görüşləri, geyimləri də göstərir ki, Orta və Mərkəzi Asiyada eramızın birinci minilliyinin ortalarında böyük xaqanlıq yaratmış və nəhəng abidələr qoyub getmiş türklər daha qədim Azərbaycan türklərinin övladlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov. Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2003.
2. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.
3. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı, Gənclik, 1993.
4. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М.-Л., 1950, т. I.
5. Nüvədili T. V. Əcdad. Sietl, BA., ABŞ, 1997.
6. Azərbaycan tarixi. Bakı, Elm, 1998, I c.
7. Дяконов И. М. История древней передней Азии. М., 1967.
8. Süleymenov O. Az-Ya. Bakı, 1993.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988.
10. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, BDU Nəşriyyatı, 1989.
11. Крамер Н. Две шумерские элегии. М., изд.-во Вост. лит., 1960.
12. Хрестоматия по истории Древнего Востока. М., 1963.
13. Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. I.
14. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1898, т. I, I.
15. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., Наука, 1974.
16. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, Azərnəşr, 1994.
17. Yusifov Y. B. Qədim Şərqi tarixi. Bakı, BDU Nəşriyyatı, 1993.
18. İlhami Cəfərsəy. Sibirdə Təbriz şəhəri, Bakı, 2005.

Gazanfar KAZIMOV

ASHINA AND AZERBAIJAN

SUMMARY

In this article, the attempts his object to establish the origin and ancestral home of the "500 Ashina families", that came to Altai and founded Great Turkic khanate in the VI-VIII centuries. For this purpose he uses the facts contained in Lev Gumilyev's book "Ancient Turks", in comparison with the historic-linguistic materials on the Front Asia and ancient Azerbaijan.

The legend of Ashina speaks about them as the newcomers " from west of western country". The "Western country" is the western turkic khanate up to the Caspian Sea, and west of this "West" is, naturally, Azerbaijan.

Turkic governors beared a title "Mugan", and Mugan was the territory of Midian priests, northern and southern Azerbaijan.

Turkuts received the name "Turk" not at all in Altai. It is known that the tribe "turukki" lived in Azerbaijan as far back as the III century B.S.

The Turkuts put on a cap with sharp edges. One part of Azerbaijan saks was named as "Saks-klobuks" (VIII century B.S.).

The small number among the aboriginals of this territory, and their naming as resettlers and refugees also show that the Ashinas were newcomers to Altai.

The known toponyms and hydronyms - Altai, Kashgar, Kur, Urmiya, Azikh and others traces back to the Front Asia, to Azerbaijan. In this connection the Turkic historisms such as "yandi", "baga", "irgen", "tengri" and others were analysed as well. The words denoting titles and linked with the name of Allah thad used in the I millennium of AD in the Middle Asia were known from the III millennium of B.S. in the Front Asia.

Газанфар КЯЗИМОВ

АШИНА И АЗЕРБАЙДЖАН

РЕЗЮМЕ

Исследование преследует цель установления происхождения и прародины «500 ашинских семей», пришедших на Алтай и основавших в VI-VIII веках Великий тюркский каганат. Для этого использованы факты, содержащиеся в книге Льва Гумилева «Древние тюрки», в сравнении с историко-лингвистическими данными материалов по Передней Азии и древнему Азербайджану.

Легенда ашинцев говорит о них как пришельцах «с запада западной страны». «Западная страна» - это западотюркский каганат до Каспия, а запад этого «Запада», естественно, Азербайджан. Тюркютские правители носили титул «Мугань», Муганы – территория мидийских магов, северного и южного Азербайджана.

Название «тюрк» тюркюты получили вовсе не на Алтае: еще в III тысячелетии до н.э. в Азербайджане жило известное племя «турукки».

Тюркюты надевали на голову островерхие шапки. Часть азербайджанских саков называлась ортокорибанты - «саки-кльбуки» (VIII в. до н.э.).

О том, что ашинцы были пришельцами на Алтае, красноречиво свидетельствует как малочисленность их среди аборигенов этого края, так и именование их «переселенцами», «беженцами».

Известные топонимы и гидронимы – *Алтай, Каишгар, Кура, Урмия, Азых* и др. восходят к Передней Азии, к Азербайджану.

В этой связи анализированы также тюркские историзмы типа *yandi, бага, irgen, tengri* и др. Эти слова употреблявшиеся в Средней Азии в первом тысячелетии нашей эры в качестве общественно-политических и религиозных терминов, в Передней Азии были известны уже в третьем тысячелетии до н.э.